

✦ Доситеј Обрадовић ✦

ЖИВОТ И ПРИКЉУЧЕНИЈА
ПИСМО ХАРАЛАМПИЈУ

2018.

Доситеј Обрадовић
ЖИВОТ И ПРИКЉУЧЕНИЈА
ПИСМО ХАРАЛАМПИЈУ

Издавач
Miba books, DOO
Душана Вукасовића 33, Београд

За издавача
Милош Сеферовић

Уредник
Жана Јевтић

Лектура и коректура
Ивана Стијовић

Припрема за штампу
Александар Петровић

Пласман за Србију
011/713-80-36
065/2783-448

Пласман за Црну Гору
+382/20-232-230
+382/69-025-535

Тираж
1.000 примерака

Штампа
Невен, Београд

www.mibabooks.rs

Садржај

Предговор	7
Писмо Харалампију	33
Љубезни Харалампије	35

Живот и прикљученија

Први део

Предисловије	45
Живот и прикљученија Димитрија Обрадовича, нареченога у калуђерству Доситеја	55
Почетак греческе књиге	67
Како сам постао капамација и трговац	71
Почетак мојега путовања	95
Ево ме међу калуђери; шта сам тражио, то сам и нашао	101
Закљученије прве части	119

Други део

Предувједомљеније	131
Прво писмо	133
Друго писмо	139
Треће писмо	146
Четврто писмо	154
Пето писмо	160
Шесто писмо	166
Седмо писмо!	175
Осмо писмо	184

Девето писмо	191
Десето писмо	199
Једанаесто писмо	205
Дванаесто писмо	222
Речник	231
Хронологија	253
Библиографска белешка	271

ПРЕДГОВОР

„ЖИВОТ И ПРИКЉУЧЕНИЈА“ ДОСИТЕЈА ОБРАДОВИЋА

Један од најистакнутијих српских писаца у доба просветитељства, Доситеј Обрадовић (око 1740 – 1811), обележио је својим присуством стилске тежње српске књижевности крајем XVIII и почетком XIX века. Његова просветитељска идеологија, његов предромантички књижевни укус, као и његово класично образовање ударају печат том раздобљу. Његови погледи на језик, правопис, на судбину књиге, његов политички рад у устаничкој Србији, његов пут од занесеног монаха до учесника у српској револуцији, чине лик Доситеја Обрадовића једним од најсложенијих, али и најпривлачнијих у оном бурном раздобљу које је обухватило године између Француске револуције и наполеонских ратова у Европи. Његове везе са Грчком, која се у исто време кад и Србија спрема на устанак против турске власти, али га реализује касније, његова путовања која га носе од Русије до Енглеске, од Риге до Крфа и Цариграда, његова несачувана библиотека, коју знамо по његовим књигама, његова дипломатска делатност и место министра просвете у Карађорђевој устаничкој влади, говоре много о човеку и делу.

1. ПРОСВЕТИТЕЉСКИ ПОГЛЕДИ

Доситеј је поникао у епоси просветитељства, оној епоси која захвата другу половину XVIII века и у европску културу уноси збир идејних кретања названих у различитим срединама различито, али обједињених истим погледом на свет. У француској то је *Siècle de lumières* (Век просвете), у немачкој *Aufklärung* (Просветитељство), у српској средини то је век

„здроваго разума“ (Доситеј), „учени век“ (Рајић), „век мудрих мужава“ (Орфелин).

Гесло просветитељства — „служити се својим разумом самостално“, судити без приволе или принуде споља о свим стварима, од религије до друштвених, политичких и моралних питања, подразумева и низ практичних подухвата од рада на реформисању књижевног језика, који треба да постане приступачан најширим слојевима, и азбуке, која треба да омогући лако читање текстова, до реформе школства и монашког живота. Доситеј се у европски просветитељски покрет укључује у оквирима аустријског просветитељства, које је у раздобљу између 1770. и 1790. године иницирало низ реформи у области школства, цркве и законодавства. Иако је концепт својих дела имао раније, Доситеј се у јавности јавља 1783. године списима *Писмо Харалампкију* и *Живот и прикљученија*. Већ ту он уводи кључни термин свог програма *здрави разум* према немачкој верзији философије здравог разума (common sense) енглеског философа Томаса Рида. Курцбеков српско-немачки речник 1790. преноси кључне термине просветитељства дугујући их и Доситеју: *разумом својим ползовати се, всјаки здраваго разума человек, здрави разум“ (die gesunde Vernunft)*, итд. „Просвештеније разума“ подразумева у Доситејевој идеологији не само здрави него и однеговани, образовани разум. Отуд је дата важна улога васпитању у Доситејевом програму, па отуда и његов захтев да „учени људи мисли своје на општему целога народа језику пишу“ представља део његове опште просветитељске концепције.

Поверење у моћ науке („света наука, божји дар, небесни свет“) код Доситеја је комбиновано са познавањем модерне просветитељске мисли и философије његова времена. Његове идеје о васпитању доводе се у везу са енглеским философом моралистом Џоном Локом и са његовом *сензуалистичком теоријом спознаје*, којег је читао у време настанка његових првих

дела. Доситеј је поделио Локову критику теорије урођених идеја (Декарт) или урођених принципа (Лајбниц). Наводећи став да нови суд „с чим се најпре напуни тим се и напоји“, он се нашао на Локовим позицијама поричући урођене моралне идеје, при чему је истицао да су срећа и несрећа јединке условљене добрим или рђавим васпитањем, јер човек неће хотимично бити несрећан. Везујући се с друге стране за Холбаха и његову фигуру која људски живот условљен низом узрока и последица пореди са кругом који се мора описати на земљином лицу, Доситеј прихвата *детерминизам* пишући у писму Ј. Шакабенти од јула 1784. године о предодређеној линији човечијег живота, „линији лепоте“ коју су његови кораци исписали на земљином шару. Ипак, он ублажава сувише фаталистички призив свог детерминизма у једном дијалогу (с Турчином) истичући важност случаја у ланцу строго условљених збивања човечијег живота. У области религије Доситеј се везао за *деизам*, са следећим претпоставкама: верска сношљивост („нећу нимало гледати ко је кога закона и вере, нити се то гледа у данашњем веку просвештеном“); издавајање првобитног јеванђеоског хришћанства од каснијих наноса догме (лутеранска компонента његовог просветитељства) и монистичка слика света: прихватање јединственог прапринципа, за чије постојање пружа доказ сама природа; постојање васељене, земље, људи и животиња: „Жива и дејствитељна књига, из које у свако доба сваки час и свако тренуће ока к очима, к ушима, к свим чувствима, а навластито к срцу нашем Бог говори.“ Међутим, пошто урођених идеја нема, сматра Доситеј, човек се рађа *без идеје о богу*: „младост прима... навластито од родитеља, које пре но Бога познаје.“ Тек када се загледа у природу, он тамо спознаје њенога творца. То су опет Локове идеје и читав Доситејев просветитељски практични програм (писање против манастирског живота, злоупотребе и прошње калуђера, против постова, ружних обредних обичаја као што је сахрањивање око цркава, против претерано

честих празновања) полази од деистичких претпоставки. Доситејев став према етици и моралу произлази међутим из идеја енглеских философа моралиста XVII и XVIII века, Лока, Такера и Шефтсберија. И он, као Пишчевић, проповеда морал изведен из крила цркве и условљен личном срећом: „из разумне и просвештене љубови к себи, рађа се и постаје општа, к целом человеческом роду љубов“, што се може као дефиниција срести и код Доситејевог професора из Халеа, Еберхарда. „Критички принцип“ Доситејев, слободно мишљење, једна је од основних претпоставки његовог програма. На путу просвећивања он види две етапе: етапу рашчишћавања и рушења заблуда и предрасуда и потом етапу изградње човека са начелима слободног расуђивања. Препреке су: страх од претњи споља (неслободно расуђивање под притиском) или унутрашњи чиниоци (лењост, немарљивост, предрасуде). Сумња је један од важних прилаза истини и здравом расуђивању. Критика догматизма (*догматическо установљење*) допуњава Доситејеву критику ауторитета. Критички принцип Доситејев дугује настанак пре свега Декартовом утицају (*Расправа о методи*), Лајбницу, Спинози и Локу. Однос између идеалистичких и механицистичких материјалистичких схватања свог времена Доситеј је дискутовао у два маха у вези са Ламетријевим механицистичким прилазима проблему да ли се свет ствара из себе или га је створио Бог, при чему је Доситеј, остајући на деистичким телеолошким позицијама, дао у суштини тачну критику Ламетријевог „човека-машине“ и механицистичке теорије.

2. СТИЛСКА ОПРЕДЕЉЕЊА

Век просвећености обједињује две различите стилске усмерености у књижевности и уметности. То је *класицизам* (који се у српској књижевности у знацима јавља још у првој половини XVIII века напоредо са гашењем барока) а друго је

предромантизам, стилски покрет који претходи романтизму. Иако је имао богато класично образовање, знао грчки и латински и читао класичне писце Антике, Доситеј Обрадовић није поделио са класицистима њихову наклоност за класичне песничке форме у којима су стих и строфа преузети од древних грчких песника и латинских школских писаца, него је своје песме састављао у стиху ближем српском народном песништву. Што се језика тиче, он није као класицисти прихватио напоредно постојање и опстајање два књижевна језика, него је сматрао да треба прихватити само *један* језик за књижевни, славеносербски (тај термин је он увео 1783), дакле један језик који би био што ближи народном. Такав став Доситејев био је теоријски близак потоњем Вуковом ставу (један књижевни језик и то језик најширих слојева), али у пракси Доситејев језик није чист народни. Вук је то осећао и зато је за Доситејев језички напор рекао: „Доста је да је ћео“, то јест подржао је Доситејеве намере, а не језичку праксу.

Прихватајући са предромантичарима један језик и то језик грађанског друштва свога времена, Доситеј се после Орфелина и других определио и за *грађанску азбуку*, ћирилицу преузету из Русије Петра Великог, једноставнију од црквене ћирилице, коју су класицисти (Мушицки, Стерија) и даље задржали пратећи и писмом своје двојезичје (славенски језик — црквена ћирилица; народни језик — грађанска ћирилица). Сви су ови ставови већ изграђени 1783. и Доситеј их уноси у своја прва дела, али се из њих може назрети и борба коју је он водио да би савладао један традиционалан начин мишљења и у српској књижевности уврежена схватања књижевног наслеђа из ранијих векова, средњовековне лектире и барокних дела XVII и XVIII столећа. Све то нашло је одраза и у Доситејевом најчувенијем делу — аутобиографији која је штампана под насловом *Живот и прикљученија*. Још у Бечу 1774. Доситеј је пријатељима причао о својем животу и то причање његово било је такво да

су га они који би га једном чули заувек памтили. Била су такође на гласу, цењена и као највеће драгоцености чувана и читана његова писма пријатељима. Из та два елемента никло је Доситејево аутобиографско дело. Трећи чинилац који је учествовао у стварању тог дела, једног од првих у новом предромантичком стилу у српској књижевности, била је Доситејева лектира.

Када је књижевник Герасим Зелић 1778. свратио у Карловце, срео се тамо, у митрополијском двору, са својим давнашњим познаником из Далмације — Доситејем. Доситеј је у то време био у служби карловачког митрополита Видака као васпитач и наставник његових синоваца, с којима је по завршеној школској години у Модри, у Словачкој, проводио распуст у Карловцима. Пријатељи су заједно обишли „двор и великољепије митрополиско“, како се сећа Зелић, а с вечери у малом кругу, којем се придружио и некадашњи Доситејев ученик, сада већ одлични грециста и парох јегарски Петар Витковић (отац касније чувеног писца Михаила Витковића), Доситеј је своје друштво често забављао „згодама својијех прикљученија које је тада управ у перу имао“. На сличан начин он је поступио и касније кад је у Лајпцигу с пролећа 1783. године већ имао у рукопису завршен први део своје аутобиографије. Доситеј је и тада, како сам каже, не спомињући додуше име, читао своје дело једном ученом пријатељу, „којему, како бих што сложио и начисто преписао, пре него што бих штампатору предао, саопштавао сам, његов совјет иштући и сврх свачеса заједно с њим расуждавајући и беседећи“. Тако је после више година рада, чешће проверавана у усменом излагању и разговорима с пријатељима, изишла у Лајпцигу 1783. године „прва част“ данас чувеног аутобиографског дела Доситејевог, *Живот и прикљученија*. У тој књизи, сећајући се у поглављу „Ево ме међу калуђери...“ своје лектире из младости, писац узвикује: „С каквим усердијем и топлотом срца сам читао и све од речи до речи упамтио! Камо тада књиге оне које су данас у рукама! Е, време златно, за вавек изгубљено!“

Доситеј је, дакле, својим књижевним узорима из младости супротстављао неке нове узоре, неку другу и другојачију лектиру, која му је стајала под руком у тренутку кад је писао своју аутобиографију. Нама су данас познате и једне и друге књиге из лектире Доситејеве, и може се и сасвим непосредно одговорити на питање коју је лектиру Доситеј овако осудио, а коју је сматрао за вредну пажње и угледања. Лектира коју Доситеј осуђује на овом месту и уопште у првом делу своје аутобиографије, дакле његова лектира из периода боравка у манастиру Хопову, поред средњовековне, обухвата и нека дела новије књижевности, углавном украјинске. Нека од њих сам Доситеј спомиње: *Алфавит духовни, Обед духовни, Вечера духовна, Камен вери*; друга су нам позната захваљујући накнадним истраживањима; то су: *Кључ разуменија, Меч духовни, Књига о вери, Знаменија пришествија антихристова*, и неколико пољских и руских прерада дела западне историографије. Све су то дела познатих украјинских и руских аутора XVII и XVIII века — Гаљатовског, Полоцког, Јаворског, Натанаила, Копинскога, преводиоца Бужимског, и сва припадају књижевности барока, која нарочито у Украјини у то време стоји у непосредном контакту и полемици са делима пољске барокне књижевности. Та дела имала су снажног утицаја и на српску књижевност XVII и XVIII века, па је Доситеј у почетку свог књижевног рада и сам био једно време под њиховим утицајем. Његова прва књижевна дела (нарочито *Ижица*) настала у Далмацији — између 1764. и 1771. године — носе још трагове композиције *Алфавита духовног* Исаије Копинског. А управо је *Алфавит духовни* међу оним књигама које Доситеј у наведеној реминисценцији из аутобиографије о својој раној лектури поименце осуђује. Он се, дакле, ограђивао на том месту не само од грчке и наше средњовековне књижевности него и од књижевности епохе барока, истичући као праве узоре и праву лектиру сасвим друга и другојачија дела, која су му стајала под руком седамдесетих година, негде

између 1771. и 1783. Који су то нови узорни његови и каква је та нова књижевност за коју се он тако енергично опредељује? Он на њих делимично сам указује.

Сећајући се свог првог боравка у Бечу (1771—1776), он с великим пијететом спомиње свог наставника француског језика као човека изванредног књижевног укуса по чијем је избору читао француске и енглеске писце у француским преводима. „Изрјадну библиотеку“ имао је и румунски епископ и пријатељ Доситејев Леон Ђука, код кога је у Роману у Румунији наш писац провео пролеће и лето 1782. године. Међу писцима које Доситеј спомиње у првом делу своје аутобиографије познаћемо неке од ових, читаних у Бечу и Роману. Поред античких (Питагоре, Сократа, Омира и Навмахија), Доситеј ту спомиње француске писце Фенелона и Мармонтела, а од енглеских Ричардсона. У писму „љубезном Харалампију“, које издаје као оглас на своја прва дела у Лајпцигу априла 1783, он хвали намеру Леона Ђуке да изда на румунском дела *Театр политически* од Оксенстерна и *Телемаха* од Фенелона. Припремајући први део своје аутобиографије за штампу, Доситеј напоређо саставља и своје друго дело — *Совјете здраваго разума*, које у ствари најављује у писму Харалампију, и које излази маја 1784. у Лајпцигу. У посвети *Совјета* Доситеј наводи одломак из Фенелона, а у самој књизи инспирише се, према досад изнетим мишљењима једног низа стручњака, делима Фенелона, Русоа, Адисона и Лесинга.

Готово сви ови писци припадају једном новом књижевном покрету, веома модерном у европској књижевности Доситејева времена — *књижевности предромантизма*. Тачније, они су махом писци сентименталних романа из породичног грађанског живота с јако израженом морализаторском тенденцијом. Уместо авантуристичког, у први план избија психолошки ток радње, а жена постаје веома често главни јунак њихових романа који, захваљујући томе, освајају нови читалачки свет — све моћнију грађанску класу — трећи сталеж и, посебно, женску

књижевну публику широм Европе. Весник тог покрета који се јавља у књижевности XVIII века, *Салињак де ла Мот Фенелон* (1651—1715) својим делима — расправом о васпитању девојачка, дијалозима, писмима и нарочито морално-поучним романом *Доживљаји Телемакови* (1699) који је имао огроман успех — покреће низ питања нових и актуелних у оно време, питања једнакости васпитања, верске трпељивости и просвећености и истиче идеал природног живота у пољу и на селу. Његове мисли о васпитању жена Доситеј је усвајао. Његовог *Телемака* је хвалио у писму Харалампију, у *Животу и прикљученијима* препоручивао га као лектуру српској женској читалачкој публици, а наводио га на првим страницама *Совјета здраваго разума*. Касније у Камбреју походио му је гроб и поклонио се сени „блаженога и светога архиепископа Фенелона, Телемахова списатеља“, чије је дело преведено на наш језик управо захваљујући Доситејевим препорукама. Творац романа грађанског и породичног живота, *Семјуел Ричардсон* (1689—1761) у својим делима *Памела* (1740), *Клариса* (1748) и *Сер Чарлс Гранбисон* (1750), дао је слике женске психологије и осећајности, дилеме прогоњене чедности и призоре најситнијих догађаја из домаћег живота истичући врлину и морал. Његове јунакиње су младе жене из најсиромашнијих слојева друштва, као Памела, о којој Доситеј има веома високо мишљење. Како у тренутку када га први пут спомиње у *Животу* (1783) још не зна енглески, Доситеј је Ричардсонов роман очигледно читао (вероватно још у Бечу) у француском преводу опата Превоа из 1742. Обрађајући се омладини, као и Ричардсон у *Памели*, он жели да што пре види на свом матерњем језику преведена и Ричардсонова дела: „Нека се поташте и похите довести у свој род златно и благополучно време кад ће српске кћери и супруге читати: „Памелу“, „Телемаха“, повести Мармонтелове и проче овима подобне књиге на свом дијалекту“ — пише он у првом делу *Живота*. *Жан Франсоа Мармонтел* (1723—1799),

којега Доситеј овде истиче напоредо с Фенелоном и Ричардсоном, писац је чувених *Моралних новести*, које ће касније и сам Доситеј преводити, и филозофско просветитељског романа *Белизар* (1767) који је у тренутку кад Доситејев *Живот* излази био већ у рукама српских читалаца у Јулинчевом преводу (1776), и доживљавао огромну популарност широм Европе захваљујући идејама о верској трпељивости које је проповедао. Оксенстерн, којега Доситеј спомиње међу оним писцима које је могао читати ваљда још у библиотеци Леона Ђуке, и чије дело *Театр политически* тако хвали у писму Харалампију, свакако је онај шведски предромантични писац и Русоов ученик, гроф и министар Оксенстерна (1732—1818) који је оставио дела (*Жетеоци* и *Ноћи*) пуна одушевљења за природу. Његов учитељ и учитељ читаве једне нове генерације писаца, један од најинспиративнијих духова XVIII столећа, *Жан-Жак Русо* (1712—1778), који је играо одлучујућу улогу у историји европског романа, остао је неспоменут међу писцима које Доситеј препоручује као узор у првом делу своје аутобиографије. Иако је Доситеј касније у неким тренуцима одвајао своје мишљење од Русоовог, иако су, према најновијим истраживањима, питања „којима су прилазили често... била истоветна, али њихова решења скоро увек супротна“, данас је општеусвојено мишљење да је Доситеј читао Русоа, да је управо у свом *Животу* и *Совјетима*, трпео изванредан утицај великог француског писца предромантичке епохе. Неки књижевни истраживачи (Радченко) видели су у одељцима о васпитању деце Доситејевих *Совјета здраваго разума* утицај Русоовог романа *Емил или О васпитању* (1762), а у првом делу *Живота и прикљученија* утицај читања Русоових чувених *Исповести*. Подударности ће се наћи даље и када је реч о гледању на религију два писца и у култу природе, којим Доситеј очигледно плаћа дуг свом француском узору, као уосталом и сви писци широм Европе онога времена. Ако, дакле, није

изричито споменуо Русоа, Доситеј је свакако морао имати практично у виду и његова дела пишући своју књигу. Зато се и Русо може додати списку Доситејевих књижевних узора из овог периода.

3. ДРУГИ ДЕО „ЖИВОТА“ (1788)

У септембру 1786. године, Доситеј је у писму свом пријатељу Арсенију Георгијевићу јављао из Беча о једној својој важној намери. „Него Вам само ово на знање дајем”, писао је Доситеј, „да ја намеравам моја к љубезником мојим писма штампати.“ То је било у тренутку када се он поново састао, овог пута у Бечу, са својим лондонским пријатељем Лузињаном, а овај је баш тада завршио пут по Истоку и Цариграду, који ће описати у писмима једном пријатељу и штампати 1788. Тада је, дакле, и код Доситеја настала идеја да наставак своје биографије објави у облику писама. Тај облик није, уосталом, ни до тада био туђ Доситеју. Његов први штампани спис — писмо Харалампију — био је састављен у епистоларној форми; део своје преписке с генералом Зорићем Доситеј је још 1784. додао уз *Совјете здраваго разума*, а у истој књизи био је штампан и Доситејев одговор у облику писма на посланицу „оца Серафима“. Он је у ово време већ уживао углед изврсног епистолографа, и његова писма била су хваљена, чувана и преписивана међу његовим пријатељима. Али, постојао је и један други, неупоредиво важнији подстицај да Доситеј други део свог романа објави у епистоларној форми. Роман у писмима био је омиљен род књижевности предромантичара, и писци ове школе које је Доситеј читао и препоручивао дали су обрасце у тој врсти. Ричардсон је сва три своја романа саставио у овом облику; у писмима је Русоов чувени роман *Нова Елоиза* (1761) и Гетеов *Вертер* (1774). Треба имати на уму да је Доситеј у раздобљу између изласка првог и другог дела свога романа посетио Енглеску,

научио њен језик и почео читати енглеске писце у оригиналу: Попа, Џонсона, Адисона, Свифта и лорда Честерфилда, од којих последња двојица пишу нека од својих дела такође у облику писама. Доситејеви енглески пријатељи из Лондона и сами плаћају дуг моди свог времена. Џон Џексон описује своја егзотична путовања по Азији и Европи, а С. Лузињан, као што смо видели, други лондонски познаник Доситејев, објављује опис свог путовања по Истоку у писмима једном пријатељу, којег је Доситеј такође упознао у Енглеској. На исти начин и Доситеј саставља други део *Живота и прикљученија*, у којем су у облику писама упућених једноме пријатељу описана његова путовања по Далмацији, Турској, Грчкој, Албанији, Румунији, Италији, Француској, Енглеској, Немачкој и другим земљама. Тако се он двоструко одужио књижевном укусу времена, саставивши роман у писмима, и дело доиста егзотично по садржају. Егзотика улази у моду у европској књижевности још са Монтескијеовим *Персијским писмима* (1721) и негована је и у енглеским часописима Адисона и Џонсона, као и код Мармонтела, тако да Доситеј већ у ово време, кад пише други део своје аутобиографије, преводи и егзотичне приповетке из Џонсоновог *Рамблера*, а касније и из Мармонтелових *Моралних прича*. Други део његовог романа, дакле, који је заједно са баснама и низом превода из енглеске књижевности изишао у Лајпцигу крајем 1788. или почетком следеће године, већ је и својим обликом и тематиком сасвим у складу са оним узорима које је Доситеј истицао још на почетку свог књижевног рада — са укусом књижевности предромантичара. Зато је дело могућно у целини разматрати у светлости тих чињеница.

Доситејев роман састављен је из два дела од којих је први писан у облику „поучног романа“, а други у облику романа у писмима. Та писма веома су разноврсна: понекад то су писма-путописи, понекад писма-исповести, писма-дијалози или писма у којима преовлађује хумор. Дело се завршава

необичним обликом: писмом у писму. Цео спис има исповедни карактер, али док у првом делу преовлађује морализаторски тон, у другом делу рационалистичка наравоученија готово потпуно изостају, ако се изузме понеко место где се чисто формално спомиње терминологија морално-поучног програма из првог дела, или кратки одељци о предрасуди на крају првог писма, о гробљима и гробницама у писму из Кенигсберга, о цркви и брачном законодавству из берлинског писма, и оно место о калуђерима и дервишима незналицама који се пореде с просвећеном омладином на Халском универзитету у писму из Лајпцига. Све то заједно једва обухвата неколико страница узгред написаних у обимном другом делу Доситејево аутобиографије и, што је најважније, не даје више Доситејевом делу тон „поучног романа“. Чак и онај разговор с пољским свештеником за време буре има више хумористички но морализаторски призив.

У целини гледано, Доситејево аутобиографско дело најбоље странице остварује управо у тренуцима кад се нађе на „русоовским“ позицијама, како бисмо карактерисали укратко све оне особине које је Доситеј сам подразумевао, истичући као узоре дела писаца предромантичара.

4. ЧИТАЛАЦ И ЈУНАК ДОСИТЕЈЕВОГ ДЕЛА

Европа којом је Доситеј прошао и коју је насликао, то је Европа у тренутку солидарности трећег сталежа, Европа уочи Француске револуције. Он сам истиче да није имао разлога да се жали на своје савременике. Свуда где је прошао, а прокрстарио је уздуж и попреко континент од Лондона до Русије, од Берлина до Цариграда и медитеранских острва, наилазио је на помоћ, разумевање и подршку, код темишварских занатлија и угледних грађана, грчких даскала, енглеских трговаца порцуланом и робом из Индије и Азије, бечких и тршћанских Срба

средњег сталежа. Једино где се није могао задржати и где је, како сам каже, јео горак хлеб, то су биле резиденције карловачког митрополита Видака и српског генерала у Русији Зорића. Са њима није могао наћи заједнички језик, и добро је што га није нашао. Његова дела била су стварана за сталеж којем је и сам припао срцем упркос мантији, и Доситеј је у првом реду српску грађанску породицу замишљао као свог читаоца:

„...у овом мојем списанију благим и милим родитељем у воспитанију њихове деце желићу помоћи“ — пише Доситеј у почетку свог дела, а касније има и читаву једну похвалу браку, за који каже да „превасходи друге све светиње“. У почетку *Живота* он даје посебан одељак у којем каже да међу својом публиком у првом реду жели да види женске читаоце:

„Даћу повод и приклад возљубљеној јуности српској... да на свој језик преводе, састављају и на штампу што издају; да се постарају за матере своје и сестре, за супруге и кћери, преводећи им избране књиге учених народа, дајући им и на ови начин благопотребну забаву, украшавајући њихове нарави, просвештавајући њихов ум и облагорођавајући њихово срце истиним благородством добродјетељи и просвештенија разума... И како прве воспитатељнице и наставитељнице чада својих, просвештене будући, саме ће полагати прво основаније њиховог доброг васпитанија, напајајући их разумом и добродјетељију заједно с млеком прсију својих.“

Тај текст у којем се на овде већ споменут начин препоручују Ричардсон, Фенелон и Мармонтел, прави је манифест којем се женска публика уводи у српску књижевност. Култ рано преминуле мајке и сестре списатељеве, култ жене као стуба породице, којој се посвећује дивна похвала везана за разговоре при трпези једног темишварског трговца, или одушевљен опис жена у

Енглеској, дају Доситејевом делу једну посебну чар. Прво своје написано књижевно дело — још у Далмацији шездесетих година састављену *Буквицу* — посвећује једној девојци — својој ученици Јелени Симић. Његова поређења често су необична управо због тога што се, на пример, очекивање зоре у којој ће млади списатељ у „црвеним хајдучким опанцима“ кренути у свет пореди са нестрпљењем невесте која ишчекује свадбено јутро. На другом месту, Доситеј своју жеђ за грчким језиком објашњава тиме што каже да му се чини како је његова душа некада била у неком Питагорином ученику „и као да је знала једанпут златни и слатки Сократов и Омиров језик, пак као да га је била по напитку воде заборављења заборавила, пак истом уједанпут опет као да се је с медоточном сладошћом његовом састала...“ Та већ компликована слика о миграцији душе, проузрокована осећањем преднаклоности за један древни језик, одједном добија саевим неочекивано реалистичко поређење с матером „која има првородно чадо своје при сиси, кад отиде гди у комшилук на част, успавано у колевци мило чадо оставивши и кад се врати, носећи пуне прси нектара чловеческог живота, и нађе мили плод утробе своје гди плаче и тужи за сисом, узима чадо своје к матерњим недрам, мило грли, слатко љуби и сису му даје...“ Две слике које немају ничега заједничког у контакту једна с другом дубоко се узајамно прожимају и осветљавају новом светлошћу: питагорејска теорија о миграцији душе добија реалну основу, а реалистички, али веома „чувствителан“ опис мајке која доји, једну метафизичку димензију која произлази из чињенице да је слика жене која се враћа дојењу ту у ствари само симбол сељења списатељеве душе. Тако је женски лик постао и део процеса стилског уобличавања Доситејевог романа.

Као што је платио дуг женском читаоцу тако се у његовом делу јавио и низ женских јунака. Поред мајке и сестре, трагичних ликова које нисмо непосредно упознали, него углавном кроз списатељева сећања, ту је портрет Калиновићке, ведре и

духовите грађданске госпоже. Она изазива сав онај лепо раз- говор о судбини и лепоти жене, што се завршава сузама сасвим у складу с дирљивим речима свештеника који нимало свештенички говори о женској лепоти и о светости брака и супружанских старања о одржавању потомства.

Један од најлепших женских ликова књиге је портрет госпође Ливи, жене једног лондонског трговца порцуланом, у чију је кућу списатељ одлазио током свог боравка на Британским острвима. Њен лик је употпушен „писмом у писму“ које јој Доситеј упућује с брода напуштајући њену отаџбину, и касније штампана у последњем писму романа — врстом сентименталне полуљубавне исповести какве је сасвим у духу своје лектире, и иначе у преписци, умео да чини. Не зна се шта је ефектније, да ли његов дирљив растанак са особом према којој није смео јавно испољити осећања која су стварно постојала, или први, за њега и за његовог читаоца незабораван сусрет са госпођом Ливи у њеној необичној кући...

Створен да припада породици, коју није запамтио, а спречен својим монашким чином да је заснује, Доситеј је своју књижевну делатност, па и практичну делатност кућног учитеља схватио као надокнађивање те пропуштене и непрежаљене могућности. Обилазећи после много година своје родно Чаково, Доситеј је тамо извео биланс „историје свог срца“, ако би се тако могло рећи: „... моје врстике поизналазим, прве у вароши, једне с синови на женидбу, а друге с кћерма на удају. Дечица којима сам бабиње чувао и по том у наручи носио сад су оци и матере. Ето ти га, помислим у себи, иди сад те се калуђери, пак ћеш и ти бити човек на свету!“ У том смислу треба разумети оне речи Беконове којима Доситеј завршава своју аутобиографију: „Јест у јестеству чловеческом движеније неко тајно и мучеће склоњеније к љубови других, која, ако се не упразни у једнога или у мале, природно излијава се на многе.“ Не могући да заснује сопствену породицу, Доситеј је своју љубав излио на

све породице свог народа и на њихове потомке из рода у род, како би сам рекао. У том смислу *Живот и прикљученија* представљају „*породични роман*“.

Један други велики култ који је стварао и створио Доситеј својим романом, то је *култ пријатељства*. Његово аутобиографско дело је у ствари посвећено његовим пријатељима на један посебан начин: „... неисказано утешеније и неизречену радост чувствоваћу, имајући прилику за спомињати и познанству последњих родова предати имена мојих пријатеља, љубезника и благодјетеља. Не могући иначе возовјетствовати њиховој слаткој љубави, облекчаћу прси моје јавивши свету моје припознанство и благодарност к њима; спомињаћу се њих и љубићу их док год живи душа моја, сирјеч до века.“ То није била само лепа уводна реч и обећање. Доситејев роман пун је примера и похвала пријатељства. Сетимо се само оног случаја с Грком Петрицополом, који од списатеља у невољи приликом поласка из Смирне откупи једну хаљину, па је Доситеј после при крају путовања нађе на дну сандука са намирницама, којим га је пријатељ на пут опремио, или оних гвинеја које је Доситеј нашао у писму једног лондонског пријатеља што га је стигло на броду кад је већ био испловио из доверске луке напуштајући Енглеску.

„Света добродјетељи, божествена верне дружбе и пријатељства љубови“, узвикује Доситеј, „којега сте ви рода и племена, кад ви таква чувствованија у нами возбуждавате, тако силно у прсима нашим дјејствујете? И колико већма време живота нашега пролази и ишчезава, толико се ви већма и боље помлађујете, процватавате, расплођавате, у саму вечност корење своје углубљавате и распостирете, и превише сами небесни висина стабла, гране и благородне верхове своје дижете и узвишавате. Сласти, телесна угодија и воспријатија богатства, славе и величества, кад већ премину, и кад и нестане, јесу ли икада кадра оваке за собом остављати сљедове?“

За јунаке своје књиге Доситеј је бирао оне исте људе које је одабрао да му и у животу буду сапутници. Његов укус био је такав да су се међу њима увек налазили питоми, доброћудни, смирени људи, док је друге и другачије, како сам каже, у животу избегавао, а у књижевности њихове судбине и нарави прећутао. „Чистосердечје, доброта и божествена чиста љубов”, пише Доситеј, „ово је рана срца и напитака душе, које се никад заборавити не могу...”

5. КУЛТ ПРИРОДЕ И ОСЕЋАЈНОСТИ

Доситејево дело често прећути и оне веселе, помало раскалшне стране живота галантног XVIII столећа, које Доситејеви савременици Пишчевевић или Текелија у својим мемоарима описују са особитом пажњом. Зар не би било занимљиво сазнати нешто више о томе како се Доситеј провео на карневалу у Венецији? Или о оном занимљивом путовању по бурном мору на броду за Болоњу, који је, како Доситеј каже, био пун музиканата и комедијаната „мужескога и женскога рода и племена“? С друге стране, Доситеј је обишао манастире са дивним фрескама, Италију с великим галеријама и уметничким ремек-делима у Венецији, Фиренци и друге, Грчку са античким храмовима, Париз са Лувром, Беч са Белведером, позориштима и опером. Нигде нам није рекао ни реч о уметничким делима која је на путу видео, о оперским и позоришним представама које је посећивао. Није ли све то резултат једног помало русоовски негативног става према културном наслеђу? Можда се управо у том смислу може разумети оно место у *Животу* где Доситеј болесним сањаријама над јунацима своје аскетске лектире, дакле свету маште и јунацима из уметничких дела, супротставља глас „натуре“, глас природе и осећања који проговарају из човека. Карактеристично је да

такве мисли и осећања у списатељу побуђује управо поглед на пределе свог завичаја, на пејзаж у којем је одрастао:

„Дође ми на памет мати моја и мила сестрица моја Јулијанка. Сузе проливајући, начнем говорити: „Остај ми збогом, о предраго село, место рожденија родитељнице моје!“ Паднем лицем на земљу, љубим земљу и с топлим сузама квасим; никад у мом животу нисам тако плакао. Гледајући село у ком се мајка моја родила и расла; по ком се у детињству свом играла, младост проводила и с родитељем мојим венчала; у које сваке године на Ђурђевдан с браћом мојом с милом Јулом и са мном долазила, родитеље своје на њихово крсно име, светог Георгија, посетити; „Остај ми збогом — вриштући једва сам изговарао — земљо, души мојеј света, у којој сад леже кости њене и моје Јуле, слатке сестрице!“ Срце ми је лупало у прсима; чинило ми се као да ћу издахнути.

Ко има срце чувствитељно, може помислити како ми је било. И сад, пишући по двадесет и пет година, возмуштава ми се утроба, сузе ми теку, и весма тужим. По сата или више било ми је у усти: „Нано моја, нано слатка; Јуло срце, Јуло душо!“ (Мајку сам моју наном звао.) И више бих ту лежао да нису се чобани око мене скупили и почели ме утешавати, а ни сами нису се могли од суза уздржати.“

То је већ онај сентиментални тон који ће дати назив читавом правцу предромантичке књижевности, нарочито у другој половини XVIII века, и којем се овако придружује и наш списатељ. Човек осећања ту је у потпуности испољен; уместо човека разума, уместо „очију ума“, овде говори „срце чувствитељно“, религија срца, којој се неколико страна даље већ одаје пуна пошта у тексту што би се сасвим програмски могао назвати *похвала осећању*:

„Нек чувствује срце твоје, зато је створено, јер иначе не можеш бити благодаран развје чувствујући; и колико више будеш чувствовати, више ћеш благодаран бити; више ћеш благодарити, више ћеш љубити, више ћеш се силити за испунити свету и праведну вољу његову. И на ови сами начин бићеш

благополучан и блажен... Обичавајте, дакле, млада срца да чувствују: у најмањем листу, травици и цветку творца свога да познају... “

Та религија срца, и човек осећања који је једини кадар да је прими и проповеда, који (парадоксално за Доситејеве рационалистичке ставове) може имати, као његов игуман Милутиновић, и неучен и полуписмен „јестествени здрави разум“, омогућава једну пунију унутрашњу слободу личности која се испољава утолико више уколико човек своја осећања, свој унутрашњи живот, хармоничније и потпуније развије. Химна *унутрашњој слободи личности* као да је нашла свој најлепши израз у оној духовитој причи о Доситејевим шетњама по бечким парковима: Независност и слобода које списатељ спомиње у првим редовима очигледно су имали смисао који се могао односити само на унутрашњу личност његову, а не на стварни положај у којем је тада био:

„Дела моја и дужности радо и весело исполњавајући, чинило ми се да сам у совершенјој независности и слободи, нит сам кому есап давао, нит од кога узимао. Сав град Беч чинио ми се мој, јер сам могао по њему шпацирати колико сам год хтео. Аугартен, Прадер, све шуме наоколо и ливаде поизмеђу њих биле су у мојој власти: сваке недеље и празника могао сам по њима на све четири стране ходити, колико ми драго. Сви славуји у Аугартену у пролеће, и кад бих ја сам ту био, певали би колико да су највећа господа у њему.

Шенбрун, наших богопрослављених и великих цесара и цесарица предивна летња обиталишта и у њему лавиринтовидне неисказане красоте башче и рајеви, Белведере, бесмртнога принца Евгенија дворови и сади, све је то било мени отворено. Предградија сва око Беча и вертогради, били велике госпде или граждана, гди је год слободно било улазити, ту ми нико није смео стати на пут. За она пак места гди није дозвољено било улазити, нимало нисам марио, колико да их

нема на свету, нити бих ја ту упао да ме ко куми, код толиких других лепших места.

Имао бих се јошт с многима вештма хвалити, као на пример да сам слободно могао у сви више речени мести прве и најлепше бечке госпође, колико сам год хтео, гледати, и нико за обадва своја уха за то не би ми смео реч рећи; ал ово нек стоји. Само ћу јошт једно казати, пак ћу ови период закључити. Редут бечки, који је оглашен на свету, комедије, опере талијанске, музике, царске библиотеке, све ове веселе и полазне забаве и насложденија могао сам уживати и уживао сам како год један од велике господе.“

Химна осећањима и слободи унутрашње личности човекове употпуњава се у Доситејевом делу *химном природи* и њеним лепотама. То је она вечито отворена књига јестества, коју ко не види, „слепији је од слепорођенога; ко њезин глас не чује, глупљи је од сиња камена... Ко ово не чувствује њему је гвоздено у прсима срце“. Сећајући се детињства, списатељ с побожном осећајношћу евоцира сцене породичне идиле и невиних игара у природи.

Доситејев повратак много година касније, пут сете и суза, у ове исте пределе, пун сентименталности поновног обилажења места младости и среће некадашње, показује да су родни пејзажи остали за списатеља трајно место надахнућа и усхићења. Права је похвала природном и неизвештаченом животу у пољу његово друго писмо из Русије, у којем се сећа свог живота у Далмацији, онаквог истог живота у природи какав ће се касније наћи описан у романима:

„Три године по погодби мојеј проведем с оним божјим људима, три миле године које всегда с услажденијем срца спомињем и које сам за основаније свему следејућему мојему живљењу положио; зашто сам у њима не само опитом познао и научио него и у јестество себе претворио како човек у ниском состојанију може с малим задовољан, добар и благополучан бити. И

кад сам год на неколико година по том премудрога Фенелона у његовом „Телемаху“ описаније блаженога сеоског живота читао, всегда ми је срце играло од радости, мислећи: овако су мој Новаковић, овако Симић, овако Кричка живили; и мени овако дај, Боже, провести живот!“

Пејзаж је, усталом, нашао изузетно место у његовом делу, и читаво једно поглавље, готово програмски „русоистички“ интонирано у првом делу књиге *Почетак мојега путовања* јесте велики и незаборавни сусрет Доситејев с природом, са чаробним пејзажом његове земље. Тај опис, опис околине манастира Хопова из *Живота и прикљученија*, то је први прави и потпуни пејзаж у модерној српској књижевности:

„Иде се све покрај једног поточића, поред кога стоје насађени велики ораси и друга дрвеса која га осењавају и чувају од сунца. На левој страни виде се брда и холмићи, покривени с виногради и воћњаци. С десне стране потока пружила се једна веселовидна долина, сва покривена и украшена с ливадама пуним злака и цвећа селнога, која се протегла до близу манастира. А с оне стране долине, реко бих да су царске башче. Виноград до винограда, окружени и накићени с свакојаки плодови дресеси; брдо над брдом, и холм над холмом као да се један на другога другољубно наслонио, и као да је један сврх другога своју поноситу главу помолио како ће лакше ону красновидну долину, сестру своју, и поток, њена љубитеља који је загрљену држи, и оне који покрај њега пролазе, гледати и сматрати; и како ће у исто време свак своју великолепну, са сви пролетњи, летњи и богати јесења дарови надичену и преукрашену главу показивати и очима свију претстављати. Холм од холма лепши и дичнији, а сви заједно неисказане красоте и дивоте. Тихослатко и љупко шушчење и играње с долином потока, весело различних птица појање, кратко и прохладно ветра диханије, и његово с лишћем преметење, дају ушима једну тако слаткослужну музику да доводе човека у совершенно заборављење

себе и у истушвеније ума. Благоуханије ливадних цвећа и свакојаких воћа обалзамљавају они кроткопитоми воздух.

О родитељи и ви, учитељи и управитељи безлобне јуности, ову вечну књигу отварајте у свако време вашим чадом и учеником... “

Ако се сада, после свега што је речено о Доситејевим наклоностима, вратимо почетку његовог романа, где је он читаоцима обећао једну књигу рађену према укусу модерне књижевности новог времена, према романима предромантичара, биће нам јасно да је Доситеј своје обећање одржао у једном суштинском значењу речи. Као ни Ричардсон, ни он није поделио с предромантичарима њихову критику разума у име осећања. Али нам је омогућио да сагледамо сопствени положај у једном ширем, општеевропском књижевном и не само књижевном тренутку у преломним часовима историје једног за историју и књижевност важног и великог столећа.

Зато међу мемоарским списима којима обилује српска књижевност предромантизма, од Пишчевића и Текелије до Герасима Зелића и Георгија Арсенијевића Емануела, од Вујића до Видаковића, Доситејевом делу припада посебно место.

Проф. др Милорад ПАВИЋ